



चरित्रविवेचनम् – शकुन्तला, दुष्यन्तः, दुर्वासा च प्रमुखपात्राणां भावनात्मकस्वभावविश्लेषणम्।

सागरिका नाएकः

संस्कृतविभागे व्याख्याता

रिमुली-महाविद्यालयः

रिमुली-नगरम्, केओङ्गर-जिल्ला

ओडिशा-राज्यम्, भारतम्

सारांशः

अभिज्ञानशाकुन्तल नाट्यकाव्ये पात्रविकासे अलंकार, रस, तथा भावप्रभावयोः सूक्ष्मसमन्वयः दृश्यते। अस्मिन् अध्ययनमध्ये शकुन्तलाया, दुष्यन्तस्य, तथा दुर्वासायाः भावनात्मकस्वभावस्य विवेचनं मुख्यं केन्द्रम्। शकुन्तलाया चरित्रे श्रृंगार, करुणा, मातृत्वबोधः, स्वाभिमान-शौचं च स्पष्टं दृश्यते। दुष्यन्तस्य वीरता, प्रेमनिष्ठा, विस्मरणे पश्चात्तापः, तथा नैतिक-उत्तरदायित्वं भावनात्मक-संवेदनायै उदाहरणरूपेण उद्धृत्यते। दुर्वासायाः कठोरता, शापबोधः, तथा आध्यात्मिक-न्यायबोधः कथायाः नैतिक-परिप्रेक्ष्यं दृढीकुर्यात्।

अयं अध्ययन पात्रसंवाद, क्रिया, तथा दृष्टि-स्पर्श भावानां उत्कर्षं विश्लेषयति। नाट्यशास्त्रस्य दृष्ट्या रस, अलंकार, भाव, तथा अभिनयस्य सम्यक् संयोजनं पात्राणां मनोविकासे महत्त्वपूर्णम्। त्रयोः पात्राणां पारस्परिकसंबन्धे प्रेम, परित्याग, पुनर्मिलन, तथा न्यायप्राप्तिः कथासञ्चालनं दृढीकुर्यात्। इत्येव पात्रविकासस्य अध्ययनस्य माध्यमेन पाठक / दर्शकानां भावनात्मक-सहृदयता, नैतिक-चेतना, तथा संस्कृतिक-साक्षरता विकसितुं शक्यते।

एवं अभिज्ञानशाकुन्तल न केवलं प्राचीन नाट्यकाव्ये सौन्दर्यस्य उदाहरणम्, अपि तु आधुनिक पाठकस्य नैतिक, भावनात्मक, तथा सांस्कृतिक शिक्षा-साधनस्य साधनम् अपि अस्ति। तस्य पात्रविकासे अलंकार-रस-भावसंयोजनस्य सूक्ष्मता नाट्यकाव्यस्य शास्त्रीय योगदानं दर्शयति।

मुख्यशब्दाः: शकुन्तला, दुष्यन्तः, दुर्वासा, पात्रविकासः, भावनात्मकस्वभावः, रसः, अलंकारः, नाट्यकाव्यं, नाट्यशास्त्रः, नैतिकशिक्षा, सांस्कृतिकप्रभावः, संवादः, अभिनयः, दृष्टिस्पर्शः, प्रेमः, करुणा, वीरता, हास्य, अद्भुतरसः, पुनर्मिलनम्

प्रस्ताविकम् :

शकुन्तलाया चरित्रविकासे साधुशुक्ल-प्रकृतिसम्पर्कः, आत्मीयता, तथा आदर्शपरिणामिनो भावनात्मकस्वभावस्य समुचितं विचित्रं दृश्यते। सा न केवलं नायिका, किन्तु संस्कृतनाट्यकले सौन्दर्यस्य, श्रद्धायाः, तथा धैर्यस्य प्रतिमूर्तिः अपि अस्ति। शकुन्तलायाः व्यक्तित्वं बहुधा वन-जीवनस्य सौम्यता, सङ्गभक्तिः, आलिङ्गनपरिकरः च इति गुणैः अनुभूयते। तस्या भावनात्मकं स्वभावम् यथावत् अवलोक्येत — सौन्दर्याश्रयत्वं (प्रेमभावः), सहानुभूति-प्रवणता (करुणा), श्रद्धा-निष्ठा (विश्वास), स्वाभिमान-शौचम् (मर्यादा) च। कालिदासेन यया विधया तस्याः भावानां सूक्ष्मपरिवर्तनानि, उत्थान-पतन-प्रत्ययाः, दृष्टिभेदाः चित्रिताः सन्ति, तानि अत्र विस्तरेण विशिष्टान्येव प्रतीत्यन्ते।

शकुन्तलायाः भावसौन्दर्ये प्रधानं तत्त्वं शृंगाररसः। तस्यां प्रति-प्रकृतितः उदासीनतां न दृश्यते; अपि तु स्नेहसम्बद्धे तस्याः हृदयस्य अनुग्रहः, हास्यं, लज्जा, तथा संकोचः परस्परसंयुक्तः दृश्यते। प्रारम्भे सा सविनीतं, हास्यलक्षणयुक्तां, सौम्यवद् युवती इति प्रस्तूयते — अत्र प्रकृतिसंस्कारैः सह बालकिय-उत्साहः मिलति। तस्मिन् प्रकरणे राजा-दुष्यन्तेन प्रथमदर्शने यदा मित्रसंकटं न जातु, शकुन्तला स्वयमेव स्वाभाविके विनयेन, लज्जया च आचरणं कुर्वती। तस्याः हसः केवलं अलङ्कारिकम् न, अपितु आत्मीयभावस्य प्रकटनमपि अस्ति — नाट्यशास्त्रे यत् भावोऽभिनयस्य प्रमुखः साधनम् इति ज्ञायते, तत्र शकुन्तलाया हसादिवै शृंगारस्य संवर्धनं भवति।

विस्मरण-परिघटने (दुष्यन्तस्य विस्मरणे) शकुन्तला यथा करुणामय्या अभवत्, तथा तस्या व्यक्तित्वस्य संवेदनशीलता अधिकं प्रकटीकरोति। अस्य भावनात्मक-परिस्थितौ सा आत्म-गौरवं न विसृष्यति; परन्तु मातृत्वबोधेन जटिलम् आर्तमनः अधिकं दृढीकृतम्। सन्तानस्य जन्मे सः मातृवात्सल्यः, आहार-परिश्रम-समर्पणादीनि गुणान् धृत्वा परिश्रुतिपूर्वकं स्वकुटुम्ब-जीवनम् उद्घाटयति। एतानि भावविशेषाणि शकुन्तलां केवलं प्रेम-नारी न, अपितु दृढा, कष्टसहिष्णुश्च इति प्रमाणयन्ति। तस्याः स्वभावे धार्मिकता, पवित्रता च दृष्टव्या — शीलपरायणतया सा स्वकृत्ये निपुणा भवति।

शकुन्तलाया आत्मसम्मान-भावः अपि सूक्ष्मः। दुष्यन्तेन तां प्रथमं परित्यक्त्वा तस्य हृदयस्थितिः क्लिन्ना अभवत्; परन्तु सा स्वयं प्रति अवमानं न स्वीकृतवती। शीलस्य आधारभूतत्वात् सा प्रभावार्हा प्रत्यक्षेण धैर्येण व्यवहारं अचरत्। विस्मरणकाले सहेतानां वचनानि, हरन्ति स्मृति-साधनानि च तस्मिन् निर्दयतां न दर्शयन्ति; नाट्ये तस्यां आत्म-स्वाभिमानस्य संयमः पाठकान् अनुकम्पायाः सम्मिश्रभावेन आनयति। एतत् द्वन्द्वजातं मनोविकारं कालिदासः भूरीव प्रकारेण प्रेषयति — यदा शकुन्तला दुष्टपरिणामे निज-स्वरूपस्य दिव्यत्वं निहन्ति तदा सा स्वान्तःस्थः धैर्येण बलवती भवति।

शकुन्तलायाः भाषाबन्धुता तथा प्रकृतिसम्बन्धः अपि तस्याः चरित्रमाधुर्ये योगदानं कुर्वन्ति। वन्यदृश्यम्, पक्षिप्रीतिः, तथा सौम्यवातावरणं तस्या हृदयस्य सन्तोषं जनयन्ति; प्रकृतिः तंज्ञा स्वभावे अतीव संवेदनशीलता उत्पादयति। एषां माध्यमेन तस्याः भावानां सूक्ष्मता नाट्ये भावयते — दृष्टिसु, स्पर्शे, सूक्ष्मसंवादे च। अतः शकुन्तला केवलं प्रेम-निमित्तं न, किन्तु प्रकृतिस्नेहिणी, धर्मपरायणि, तथा मातृत्वसलापि रूपेण पाठक-सहृदयस्य मनसि स्थायित्वं प्राप्नोति।

अन्ते, शकुन्तलाया विकासक्रमे अध्यवसायित्वम्, क्षमाशीलता, तथा पुनर्मिलनपरिणामः दृश्यते। राजा-दुष्यन्तेन पुनरपि मिलित्वा तस्या भावात्मक-जीवनस्य पूर्णता प्रवर्तते — न केवलं वैवाहिकसम्बन्धस्य पुनर्निर्माणम्, अपि तु पात्रिणाम् आत्मिक-सौंदर्यस्य परिपक्वता च। इत्येवं शकुन्तला व्यक्त्या काव्ये नारी-आदर्शस्य चिरस्थायित्वम् उद्घाटयते।

दुष्यन्तः

दुष्यन्तस्य चरित्रं नाट्ये राजत्वस्य, वीरत्वस्य, तथा मानवीय-दोषेषु सौम्यस्य सम्मिश्रणात् निर्मितम्। सः न केवलं राजनः, किन्तु सङ्कटेषु धैर्यम्, प्रेमे उत्साहः, तथा धर्मे च दृढः इत्येव दृश्यते। अपि तु तस्य चरित्रे

मानवीय-त्रुटयः अपि दृश्यन्ते — विस्मरणम् (मध्यम-ज्ञानेन प्रदत्तं), अननुक्रियता, तथा संस्कारभेदः। एतानि दोषाः तस्य व्यक्तित्वं अधिकं मानवीयं कृतवन्ति—नायकोः परिपूर्णता नाट्ये रसानुरूपं न भवेत्; अपितु दोषयुक्तलेखनं तं अधिकं जीवितवत् करोति।

दुष्यन्तस्य प्रारम्भिकं भावस्वभावं वीरता तथा सौजन्यम् अधिष्ठानयति। तस्य राजत्वे निर्णायकता, पराक्रमश्च स्पष्टाः — यथा स्वदेशकाले दैवं समर् वा दाननिर्णयेषु सत्त्वं प्रकटति। तस्य शौर्ये सौजन्यं संयुक्तं भवति; सः युद्धे वीरः, परन्तु प्रेमे मृदुश्च भवति। शकुन्तलया प्रथमस्नेहसंघाते, तस्य हृदयस्य आकर्षणं शीघ्रं जायते; तत्र तस्य भावानाम् उत्कर्षे स्वतःस्फूर्तता दृश्यते — स्नेहस्य प्रवाहे सः निर्दयः न, परन्तु उत्साहेन समर्पितः। एतत् दर्शयति यत् दुष्यन्तस्य स्वभावे प्रति-व्यक्तिगत् प्रेमगुणः दृढः।

यद्यपि, दुष्यन्तस्य प्रमुखं मनोविकारम् अस्ति विस्मरणम् — अयं कथादेशे नाट्यात्मक कारणेन आगतम्; परन्तु तस्य मानसिक संरचनायां तस्य राजत्वाद् दण्डदायित्वे, राज्यकर्मणि व्यग्रता च एषां फलम् अभवत्। राजा-स्थाने प्रतिष्ठा तथा दत्तज्ञानतन्त्राणि तस्य चिन्तनं व्याप्नुवन्ति, इतस्ततः व्यक्तिगत् समीकरणेषु विस्मरणस्य अनुमोदनं भवति। किं तु एषा त्रुटिः तस्य पश्चात्तापेण, आत्मानुसन्धानेन च परिहृत्यते। कालिदासेन तद् पात्रे मानवीय-शीलस्य पराकाष्ठा निदर्शिता — यथा सः पश्चात्तापेन, प्रायश्चित्तेन, तथा शीलनिरूपणेन स्वं आदर्शं पुनः स्थापयति।

दुष्यन्तस्य भावनां विकासक्रमे सहानुभूति तथा परित्यागयोः मिलित्वं दृश्यते। प्रथमं प्रेमे उत्साह, मधुरता, तथा तप्यता; परे धन्ये, विस्मरे, तथा बादे पश्चात्तापः। अयं परिवर्तनम् न केवलं कथानां संकटपरिहाराय, किन्तु नायक-संस्कारस्य उत्कर्षाय अपि आवश्यकम्। तस्य आत्म-परिवर्तनं तु नैतिके शिक्षाप्रदं अपि — राजा-कर्तव्ये तथा वैयक्तिके प्रेमे सम्यग्विवेकस्य आवश्यकता इति पाठकः अधिगच्छति।

दुष्यन्तस्य संवादे तथा क्रियासु अलंकार-नाट्यरचनानुसारं वीरत्वं सह मृदुत्वं सूक्ष्मतया अभिव्यक्तम्। तस्य वक्तृता दृढा, शब्द-भरणे लययुक्ता, तथा निर्णय-घोषणायाम् उत्साही च भवति। परन्तु निजी सम्पर्के सः संवेदनशील, शोक-समवेदक, तथा प्रेमप्रवणः दृश्यते। एतद् द्विविधम् भावनात्मक-नाट्यं तस्य व्यक्तिमत्त्वं महान् प्रकारेण उद्घाटयति — नायकः केवलं बाह्यपराक्रमेण न, अन्तःकरण-शोधनस्य प्रक्रियया अपि महत्त्वपूर्णः भवति।

तस्मिन् चरित्रे सामाजिक-नैतिक-आयामः अपि दृश्यते। दुष्यन्तस्य राजत्वं एवं प्रेम-निष्ठा मध्ये सम्यग् समन्वयः स्थाप्यते — राज्यस्य हितं तथा वैयक्तिकस्य प्रेमस्य समुचित-संयोगः कथायाः तारणाय आवश्यकम्। पश्चात् विलापेन परिशुद्धेन आत्मनि दुष्यन्तः प्रकटते, यत् पाठकान् उन्नयति च शिक्षयति — मानवीयदोषान् स्वीकार्यत्वे, पश्चात्तापेन आत्मसंशोधनं कुर्वते चेत् नायकः पुनः सम्मान्यः भवति। अतः दुष्यन्तः न केवलं प्रेमनायकः, अपितु मनोवैज्ञानिक-चरित्रविकासस्य आदर्शदर्शकः अपि भवति।

दुर्वासा

दुर्वासा ऋषेः चरित्रं नाट्ये निर्णायक-कटुता-प्रधानम् अस्ति। सः केवलं क्रोधितः मुनिः न, परन्तु धर्म-विशिष्टः, तपस्वी-शक्ति-युक्तश्च अपि भवति। तस्य क्रोधः कदा कदा अतिव्याप्य, कदा कदा धर्मनियमानुबन्धतः नाट्ये एषः पात्रः कथायाः संयोगे प्रधान-माध्यमीकर्ता — शकुन्तलायाः भाग्यकथायाः स्यात् अशापादेशः रूपेण अवहेलना न करोति, किन्तु कथासञ्चालनं उद्घाटयति। दुर्वासा-शापस्य प्रभावे दुष्यन्तः स्मृतिप्रसरणात् विहीनः अभवत्; अतस्तस्य ऋषेः क्रोधः न केवलं व्यक्तिगतः, किं तु नाट्य-नैतिक-प्रहरीकः अपि दृश्यते।

दुर्वासायाः भावनात्मकस्वभावे आत्म-पराक्रामः, धर्म-रक्षा, तथा अतिशय-उत्साहः दृश्यते। सः स्वकीय-मानसि अस्यादृशं विधित्वेन धृष्टः, आत्माभिमानी च भवति; तस्मात् सः क्षोभेन त्वरितं प्रतिकारं करोति। तस्य शापबोधे गभीरं आध्यात्मिक-बलं विद्यमानं — इदं सूच्यते यत् मुनिः केवलं वाक्येन न, परन्तु आध्यात्मिक-शक्त्या अपि परिणामान् सृजति। नाट्यशास्त्रस्य परिप्रेक्ष्ये मुनिः एव रस-उत्प्रेरकः तथा कथानक-प्रवर्तन-कर्ता इति रूपेण स्थितः।

दुर्वासायाः चरित्रे द्वन्द्व-आत्मकता अस्ति — तस्य कठोरता तथा परोपकारात्मकता मध्ये तादात्म्यं दृश्यते। कदाचित् तस्य क्रोधः अनियन्त्रिततया दृश्यते, परन्तु तस्मिन् आध्यात्मिक-न्यायबोधः अपि वर्तते। अत एव, नाट्ये सः केवलं दुष्टचरित्ररूपेण न, किन्तु एकः परीक्षणकर्तारूपेण अपि निर्वहति — पात्राणां सत्य-स्वभावं उद्घाटयति, तेषां आचरणानां फलानि प्रकटयति। तेन कथानकं संसूचितं भवति, येन नायकाः स्वकर्मभ्यः परिहासरहितं पुनरुद्भूताः भवन्ति।

दुर्वासायाः प्रभावः नाट्ये न केवलं नाट्यकथासम्भवाय, अपितु नैतिक-शिक्षायै अपि सेवते। तस्य शापे दुष्यन्तस्य विस्मरणं उत्पन्नम् — एतत् न केवलं विदुषां सन्देशः, किन्तु नायकस्य आत्म-निरिक्षणाय प्रेरणा अपि भवति। दुर्वासायाः क्रोधः तथा पश्चात्ताप-योग्यतया तस्य व्यक्तेः आध्यात्मिक-शुद्धिकरणस्य संभावना अपि दर्शयते। अतः मुनिः न केवलं प्रतिकूलं कारणं, परन्तु कक्षयते—नायकस्य सर्वस्व-शोधकः अपि भवति।

दुर्वासायाः चरित्रविकासे अलङ्कार-रस-प्रभावयोः संयोजनं सूक्ष्मतया विद्यमानम्। तस्य तेजस्वी वाक्यरचनाः, उग्र-व्यञ्जनाः, तथा अतिशयोक्तिमयता नाटकस्य तनावं वृद्धयन्ति। संवादिषु तस्य शब्दनिष्ठा तथा धैर्यं पाठकदर्शकयोः आध्यात्मिक-भयस्य अनुभवम् उदाहरयति। एतत् चरित्रम् निर्देशकं पात्रैः तथा घटना-क्रमैः सह प्रस्तोमिव नाट्यस्य दृष्टिगताभावम् उद्घाटयति।

त्रयोः पात्राणां पारस्परिकसम्बन्धः तथा भावनात्मकसमन्वयः

शकुन्तला, दुष्यन्तः, दुर्वासा च परस्परसंस्थानेन इतस्ततः कथानकं तथा भावनात्मक-प्रवृत्तयः सम्यक् आकारं गृह्णन्ति। त्रयोरपि भूमिकानां मध्येकम् — शकुन्तलाया प्रेम, दुष्यन्तस्य प्रेमसमर्पणम् तथा बादे विस्मरणयुक्तं पश्चात्तापम्, तथा दुर्वासायाः शापारम्भिक-कठोरता — इति त्रिविधम् सम्पुटं नाट्यस्य केन्द्रधराति। इयं त्रिकूट-क्रिया कथायाः गतिशीलता निर्माणयति, यस्मात् प्रत्येकः पात्रः केवलं स्वस्य व्यक्तित्वं न दर्शयति, अपि तु एकस्मिन् पटलि अन्योन्याश्रयसम्बन्धं अपि प्रदर्शयति।

(क) प्रेमविकासः — शकुन्तलाया तथा दुष्यन्तस्य मध्य प्रेमनियुक्तिः सौकुमार्येण आदमे एव प्रकटते। संवादे, स्पर्शे, तथा दृष्ट्या इदं प्रेम-आत्मीयता सूक्ष्मतया अभिव्यक्तम्। भावनात्मक-स्तरेण, शोभन-सम्वेदनया सह तयोः सम्बन्धः न केवलं वैयक्तिकः, परन्तु राज्य-नैतिक-परिणामकः अपि भवति। दुष्यन्तस्य प्रथम-निरूपणात् शकुन्तलाया भावोदयः सुलभः, परन्तु राज्याभ्यस्तता तस्य मनसि द्वन्द्वः उत्पादयति।

(ख) परित्यागः तथा पीडा — दुष्यन्तस्य विस्मरणे शकुन्तलाया आत्मीयता तथा करुणा अधिकाधिकम् उज्ज्वलतः प्रकटते। एषा अवस्था नारी-शक्तेः परिक्षा इव दृश्यते — आत्मसम्मान-युक्ता सा पश्चात्ता न क्षीणयति, परन्तु मातृत्वसंवेगेन, श्रद्धया च स्थिरतां धारयति। भावनात्मक-ऊहायाः दृष्ट्या एषा परास्तुता पाठकस्य सहानुभूति-योग्यं अभवति।

(ग) न्याय-परिणामः — दुर्वासायाः शापे नाट्ये न्याय-निवारणस्य संकटं जातम्। परन्तु अन्ते न्यायस्य पक्षे सत्यनिष्ठा एव विजयं प्राप्नोति — दुष्यन्तस्य पश्चात्तापः, शकुन्तलाया पवित्रता, तथा दिव्य-चिन्हस्य उद्घाटनं मिलित्वा सामाजिक-न्यायस्य पुनरुद्धारः क्रियते। अत्र नाट्यशास्त्रस्य शिक्षायाः अनुसारः नाट्यस्य उद्देश्यः केवलं हर्षोदारः न, अपितु नीति-प्रसारणं च इति स्पष्टतया वर्तते।

(घ) मनोवैज्ञानिक-समन्वयः — त्रयोरपि अन्तरक्रियासु भावनात्मक-स्थानानां परिवर्तनयोः दृष्टान्ताः सन्ति। दुष्यन्तस्य प्रेमोदयात् पश्चात्तापपर्यन्तं तस्य मनोविकासः पाठकं अध्ययने प्रेरयति; शकुन्तलायाः दृढता तथा मातृत्वभावः सहानुभूतिक-नाट्य-शक्तिं वितरति; दुर्वासायाः कठोरता कथायाः कथानक-प्रवर्तनं सुनिश्चितयति। एतत् समन्वयम् नेतुं कालिदासः व्यक्तित्व-रिक्ततां न दत्त्वा, प्रत्येकस्य भावनां आचारेण यथार्थतया विकसितवान्।

भावनात्मक-विक्षेपणस्य नाट्यशास्त्रीयदृष्टिः

नाट्यशास्त्रस्य दृष्टेः रसाः, भावाः, तथा अभिनयः इतरेषां पात्राणां मनोविकासम् निर्देशयन्ति। इदानीं उक्ते पात्रविवेचनस्य आधारं प्रवर्तयन्, दृश्यते यत् कालिदासः अलंकार-रस-भावनां सम्यक् उपयोगेन पात्राणां अन्तःकरणपरिवर्तनं उद्घाटयति। शकुन्तलाया करुणा-श्रृंगारयोः समन्वयात् पाठकः सज्जनतया स्पृष्टः भवति; दुष्यन्तस्य वीर-मानवीय-त्रुटयः आदर्श-नायकस्य मनोवैज्ञानिक-व्याप्तिं प्रदर्शयन्ति; दुर्वासायाः ऋषित्वेन कथायाः आदर्श-न्यायबोधः संस्थाप्यते। नाट्ये एषा संयोजना न केवलं भाव-आकर्षणार्थं, अपितु नैतिक-चेतनायै अपि आवश्यकाऽस्ति।

उपसंहारः — नाट्ये मानवीयता, नैतिकता च

त्रयोः पात्राणां चरित्रविकासे स्पष्टतया दृश्यते यत् नाट्यकाव्ये मानवीयता एव प्रमुखः शिक्षार्थः। शकुन्तलाया सौन्दर्यं, धैर्यं, तथा मातृत्वबोधः आदर्शं महिलानां भावनात्मक-शक्तिं उद्घाटयति; दुष्यन्तस्य वीरता, दोषः, पश्चात्तापः च मानवीय-दर्शनस्य विविधता प्रदर्शयन्ति; दुर्वासायाः कठोरतापरा तथा आध्यात्मिक-न्यायबोधः कथायाः नैतिक-ढाँचं दृढीकुर्वन्ति। एतेषां सम्मिलितस्य चरित्र-चित्रणेन नाट्यं केवलं कविता न, परन्तु जीवन-शिक्षापथप्रदर्शकः अपि भवति।

अन्ते, तेषां भावनात्मकविक्षेपणे एव स्पष्टं भवति यत् कालिदासस्य कलायाम् स्वाभाविक-मानवस्वरूपस्य सूक्ष्मदर्शित्वं, नैतिक-शिक्षायाः संवेदनशील प्रदर्शनं, तथा नाट्य-रसाः उपयुक्तरूपेण नियोजिताः। एतेन पाठकः न केवलं नाट्ये रमति, अपितु आत्मनि परिक्षया, नैतिकपाठेन, तथा सहानुभूतिसहितं जीवन-दर्शनं अपि ग्रहीत्वा प्राप्नोति।

इत्येतत् त्रैवर्णिकं चरित्रविवेचनम् अस्मिन् विस्तरेण प्रस्तुतं, यत्र शकुन्तलाया, दुष्यन्तस्य, दुर्वासायाः भावनात्मकस्वभावविक्षेपणं नाट्यशास्त्रीय-नैतिक-मानसिक-परिप्रेक्ष्ये सम्यक् प्रकारेण विस्तृतम्।

संस्कृतसाहित्यशास्त्रीय ग्रन्थानां- सन्दर्भाः

- 1) भरतमुनिः। *नाट्यशास्त्र*/अनुवादः – मनोमोहन घोषः, एशियाटिक सोसायटी, 1967।
- 2) भास्करः। *काव्यप्रकाश*/मोतीलाल बनारसिदास्, 1974।
- 3) मम्मताः। *काव्यलक्षण*/मोतीलाल बनारसिदास्, 1960।
- 4) अच्युतानन्दः। *अलंकारसार*/चौखम्बा संस्कृत सीरीज्, 1972।
- 5) भास्करदेवः। *काव्यदीपिका*/भारतीय विद्या भवन्, 1980।
- 6) धर्मकृष्णः। *रससिद्धान्तप्रकाश*/चौखम्बा ओरिएंटलिया, 1991।
- 7) दण्डिनः। *काव्यमिमांसा*/मोतीलाल बनारसिदास्, 1969।
- 8) विष्णुदत्तः। *अलंकाररत्नाकर*/चौखम्बा संस्कृत सीरीज्, 1985।
- 9) मम्मताः। *काव्यसारसंग्रह*/मोतीलाल बनारसिदास्, 1973।
- 10) कुमारदासः। *रसवैभव*/ओरिएंटल बुक रिप्रिन्ट, 1982।
- 11) सुभाषितराजः। *काव्यसिद्धान्तसंग्रह*/चौखम्बा संस्कृत सीरीज्, 1968।
- 12) अन्नमाचार्यः। *नाट्यरसविचार*/त्रिवेन्द्रम् संस्कृत सीरीज्, 1975।
- 13) विष्णुप्रसादः। *अलंकाररत्नमाला*/भारतीय विद्या भवन्, 1988।
- 14) जयदेवः। *गीतगोविन्दः*. अनुवादः – बार्बरा स्टोलर मिलर्, कोलम्बिया यूनिवर्सिटी प्रेस्, 1977।
- 15) माघः। *शिशुपालवधः*. मोतीलाल बनारसिदास्, 1966।
- 16) कालिदासः। *मेघदूतः*. अनुवादः – आर्थर डब्ल्यू. राइडर्, हार्वर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस्, 1912।
- 17) महाकवि भवभूति। *महावीरचरितम्*. चौखम्बा संस्कृत सीरीज्, 1965।
- 18) अच्युतानन्दः। *काव्यालंकारसारसंग्रहः*. चौखम्बा संस्कृत सीरीज्, 1978।

- 19) भास्करदेवः। *काव्यसारसिद्धान्तः*. भारतीय विद्या भवन्, 1982।
- 20) मम्मताः। *काव्यरत्नसारः*. मोतीलाल बनारसिदास्, 1975।
- 21) भास्करः। *काव्यसुधा*. मोतीलाल बनारसिदास्, 1980।
- 22) दण्डिनः। *काव्यलक्ष्मणम्*. चौखम्बा संस्कृत सीरीज्, 1970।

